

минулого та обранням майбутнього, необхідністю пошуку перспектив суспільного розвитку. Розв'язання проблеми корекції змісту та форм багатьох правових явищ є необхідною умовою еволюції правової системи України з урахуванням її орієнтації на європейські стандарти.

Реформування системи органів державної влади здійснюється на основі нормативно-правових положень, дія яких нерідко призводить до колізій і не заповнює прогалів у нормативно-правовому регулюванні відповідних суспільних відносин. Унаслідок цього в державне та суспільне життя вносяться елементи нестабільності, ігнорування та порушення прав, свобод і законних інтересів громадян.

Наведені чинники, які негативно позначаються на ефективності правосуддя, дають підстави для висновку про те, що детальне врегулювання зазначених правових проблем щодо доопрацювання законодавства про судоустрій, розроблення належної нормативної бази для повної реалізації судовими органами своїх функцій є важливою передумовою створення дієвої моделі судової влади та забезпечення верховенства права в Україні.

Надійшла до редколегії 29. 06. 06

В. Голіна, член-кореспондент АПРН
України

Запобігання злочинності: проблеми оптимізації соціальної активності

На початку XX ст. італійський криміналіст Е. Феррі писав, що будь-яка фаза цивілізації має свою злочинність, котра їй притаманна. Злочинність епохи феодалізму мала переважно характер насильства і кровопролиття; у буржуазному суспільстві вона зводиться до обману і крадіжок; майбутній устрій суспільства також матиме спеціальні форми злочинності¹. Він суттєво не помилився. Але сучасна злочинність в Україні об'єднала усі зазначені прояви злочинності. На сьогодні залишається високим рівень тяжких насильницьких злочинів (умисних вбивств, тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань, хуліганств) та корисливо-насильницьких посягань (розбійних нападів, пограбувань, бандитизму,

¹ Див.: *Феррі Э.* Уголовная социология / Сост. и предисл. В. С. Овчинско-го. – М., 2005. – VIII. – С. 213.

вимагань, шахрайств), зростає злочинність у сфері господарської діяльності. Набувають дедалі більшого поширення злочини, пов'язані з торгівлею людьми. Збільшується кількість злочинів у сфері незаконного обігу наркотиків, їх аналогів і прекурсорів. Практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства спостерігається підвищення рівня корупції. Дії організованих груп і злочинних організацій, які дедалі активніше втручаються у сферу економіки та політичне життя держави, набувають більш витонченого і прихованого характеру¹. Як відмічається у вітчизняних і зарубіжних публікаціях, корупція у поєднанні з високим рівнем безробіття та бідністю є благодатним середовищем для кримінальних організацій, дозволяє їм правити країною, блокувати усі спроби створити економічні й політичні інститути, які здатні слугувати українській державності². І це лише зменшений опис. Дійсного стану злочинності в країні й тих мільйонів і мільярдів доларів США, які обертаються при вчиненні масштабних за своїм розмахом злочинів, пов'язаних з продажем зброї, набоїв, наркотиків, радіоактивних речовин, торгівлею людьми тощо, не знає ніхто. У зарубіжних виданнях з'являються повідомлення про міцні мафіозні структури українців, які мають відношення до торгівлі зброєю, енергоносіями, наркотиками та ін.³ На теренах України тліють націоналізм, сепаратизм, тероризм.

Можна зробити невтішний і насторожений висновок про те, що усі прошарки суспільства уражені злочинністю і корупцією. Злочинність стала викликом національної безпеки України.

Усе це зумовлює, як зазначено у згаданій Концепції, необхідність активізації запобігання порушенням, оновлення його форм і методів відповідно до соціально-економічних умов. Комплекс заходів із запобігання злочинності доцільно закріплювати у спеціальній Програмі, яка затверджується Кабінетом Міністрів України, і цей орган несе перед Верховною Радою відповідальність за її виконання. Так робиться в інших країнах (наприклад, у Великій Британії).

¹ Див.: Концепція Комплексної програми профілактики правопорушень на 2006–2008 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 березня 2006 р. (www.nau.kiev.ua).

² Див.: *Тацій В. Я.* Юридична наука та її значення у формуванні правової системи України // Матер. наук. конф. «Конституція України – основа модернізації держави і суспільства». 21–22 черв. 2001 р., Х., Упорядники Ю. М. Грошевий, М. І. Панов. – Х., 2001. – С. 19; *Стокер С.* Торговля людьми як одна из форм организованной преступности // Торговля людьми. Социокриминологический анализ / Под общ. ред. Е. В. Тюрюкановой и Л. Д. Ерохиной. – М., 2002. – С. 12.

³ Див.: Борьба правоохранительных органов Колумбии с контрабандой оружия // Борьба с преступностью за рубежом (по материалам иностранной печати): Ежемес. информ. бюл. 3. – М., 2006 – Вып. 3. – С. 34–35.

Теорією і практикою боротьби зі злочинністю підтверджено, що соціально-конструктивною й демократичною формою організованої на державному рівні протидії злочинності є прийняття і реалізація спеціальних програм, які поєднують загальносоціальні і спеціально-кримінологічні заходи її запобігання. Програми — це реальний, хоча і складний шлях до підвищення ефективності практики боротьби зі злочинністю, поворот від пасивного, оборонного до активного, випереджувального реагування на майбутню вірогідну і сучасну очікувану злочинність з урахуванням можливостей і заходів як держави у цілому, так і окремих регіонів, областей, міст тощо. Програма є, так би мовити, засіб, за допомогою якого держава здійснює багатоаспектну попереджувальну діяльність суб'єктів боротьби зі злочинністю, контролює та спрямовує їх зусилля на виконання найбільш актуальних завдань¹. Основною метою Програми слід визначити, як підкреслено у Концепції і раніше відмічалося у кримінологічних та соціологічних публікаціях: усунення передумов для вчинення правопорушень і забезпечення конституційних прав і свобод людини на основі чітко визначених пріоритетів, поступового нарощування у цій справі зусиль правоохоронних органів, центральних і місцевих органів виконавчої влади та громадськості; вдосконалення методів організації роботи і шляхів запобігання вчиненню злочинів; стабілізацію, поступове і кількісне зниження та якісну зміну їх суспільної небезпечності. На думку розробників Концепції, виконання Програми сприятиме зменшенню кількості вчинюваних правопорушень, оздоровленню соціально-економічної й морально-психологічної ситуації у державі, поліпшенню її іміджу на міжнародному рівні. Проблему організації запобігання злочинності передбачається розв'язувати шляхом поетапної реалізації комплексу правових, організаційних, економічних, соціальних, інформаційно-пропагандистських та культурно-виховних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, що їх породжують.

Якщо проаналізувати пріоритетні напрями Програми, то вони в основному мають «силовий» характер (наприклад, оптимізація структури органів, установ та організацій, які займаються профілактикою правопорушень; створення інформаційно-аналітичної бази профілактичної діяльності; вдосконалення системи ресоціалізації судимих осіб та ін.). Видається, що суспільство, влада, державні діячі мають слабке уявлення про злочинність і її запобігання. У свій час американський юрист Р. Кларк надто точно описав цю ситуацію, зауважуючи, що, мож-

¹ Докладніше про це див.: *Голіна В. В.* Злочинності – організовану протидію. – Х., 1998. – С. 4–12.

ливо, найбільш великою перешкодою на шляху до встановлення ефективного контролю над злочинністю є наша неосвіченість. Ми мало знаємо, і в нашому уявленні про злочинність багато неправильного. Наші керівники, які не охочі до зізнання в тому, наскільки незначні їх знання, але при тому досить часто бажають експлуатувати посилення суспільної тривоги, мучать нас, користуючись тим, що самі знаємо про неї недостатньо¹.

Справа не тільки у відсутності одностайного понятійного визначення злочинності. До речі, таких визначень — сотні з огляду на теоретичні позиції окремих авторів, наукових шкіл, ідеологічних настанов, філософської бази світоглядного осмислення юристами, філософами, соціологами, письменниками, психологами цього феномена. Справа полягає в адекватному відображенні природи цього багатолікого явища і розумінні його рушійних сил².

Злочинність — не щорічна статистична сукупність злочинів, учинених на певній території. Кримінально-правова статистика з'єднує різні за природою, особами злочинців, потерпілими тощо злочини у математичному виразі; додаємо до вбивств крадіжки, а до них, наприклад, — зґвалтування, бандитизм та інші види вже вчинених злочинів і структуруємо остаточну за певний час сумарну цифру. І цю цифру називаємо злочинністю. Вірніше було б сказати, що це своєрідні прояви злочинності. Сама злочинність як соціальний феномен існуватиме і тоді, коли ми усунемо (як приклад) кримінальний кодекс. Скажімо, ми декриміналізували спекуляцію. Але ж вона існує, і зветься це явище підприємницькою діяльністю. Декриміналізували образу, наклеп, однак ці явища не зникли. Сьогодні крадіжки на суму майже 500 грн. — адміністративний делікт, проте майно пересічних громадян фактично залишилося без захисту, а крадії, злодії професіоналізуються під «дахом» закону.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. в Європейському Союзі були прийняті концептуальні засади політики запобігання злочинності, яка стала складовою його внутрішньої політики, тобто вони визначають загальний підхід, що реалізується як на «комунітарному» рівні, так і на національному. З огляду на ці засади, «злочинність» тлумачиться як різновиди «такої соціальної поведінки людей та їх об'єднань, що не обмежується злочинами в прямому розумінні слова (поведінки, криміналізованої згідно з національним законодавством), а включають більш «м'які»

¹ Див.: *Кларк Р.* Преступность в США. — М., 1975. — С. 56.

² Див.: *Голина В. В.* Преступность: понятие и реальность // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. — 1997. — Вип. 32. — С. 117–124.

порушення соціальних норм (наприклад, будь-які прояви насильства)»¹. Важливо тут звернути увагу на те, що злочинність розуміється не як дещо стороннє до суспільства явище, не сумарне визначення злочинів, а як соціальна поведінка людей (для деяких з них, на жаль, нормальна, буденна!), які у своїй діяльності, житті умисно чи з необережності «перетинають» і межі кримінального закону. Частота перетинання цієї межі збільшує або зменшує злочинні прояви.

Отже, злочинність — такий об'єктивний стан суспільства, в якому в його членів чи їх об'єднань формуються динамічна спроможність і готовність реалізувати свої наміри всупереч кримінального закону. Тим самим я хочу підкреслити, що злочинність — це кримінальний потенціал, притаманний будь-якому соціуму, реалізація якого у вигляді злочинів відповідає певному історичному і соціально-економічному етапу його розвитку. Злочинність — не застигле явище. Кримінальний потенціал продукує все нові і нові види і форми своєї реалізації, залучаючи широкі кола населення нашої країни. Особливо пишно він реалізується у смутні часи суспільної нестабільності: революції, війни, перехідні періоди та ін. — поживний ґрунт для «творчості» кримінальних проявів². Кримінологічні дослідження свідчать про те, що 3/4 осіб, які вчинили злочини, — раніше не судимі³. За нашими даними, більшість бандитів не мали судимостей⁴. І таких прикладів багато. Я впевнений, що шукати якісь таємниці саме злочинної поведінки особи в особливостях її біології, антропології, психології також безглуздо, як і у позитивній законослухняній діяльності. Вони відрізняються одна від одної (якщо відкинути певні патології) лише правовим полем своєї поведінки. Тисячолітній досвід людства говорить, що усім державам і соціальним системам притаманна властивість людей переступати закон, або, як кажуть, відхилитися від визнаних суспільством і охоронюваних ним правил поведінки. Тому, мабуть, є сенс у висловленні Е. Дюркгейма, згідно з яким існування злочинності нормально лише тоді, коли вона досягає, але не перевищує певного для кожного соціального типу рівня⁵. Пояснимо, що

¹ Соціальні та правові проблеми попередження злочинів у сфері міграції / За ред. Сердюка О. В. — Х., 2004. — С. 9.

² Див.: *Ли Д. А.* Преступность как социальное явление. — М., 1997. — С. 44.

³ Див.: *Кондратюк Л. В.* Антропология преступления (микрোকримінологія). — М., 2001. — С. 318.

⁴ Див.: *Голіна В. В.* Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове і кримінологічне дослідження. — Х., 2004. — С. 103–104.

⁵ Див.: *Дюркгейм Э.* Метод социологии. — К.; Х., 1989. — С. 73.

соціально нормальним визнається не самий злочин, а прийнятна, допустима у даному соціумі кількість вчинених злочинів¹.

Людство, людина — не святі. Неминучість злочинності зумовлена духовною недосконалістю людини і не залежить від волі людства або конкретних осіб. Але від їх волі залежить, з якою інтенсивністю проявляється ця неминучість, від волі залежить інтенсивність опору зазначеній неминучості, яка, таким чином, для конкретної особи не є фатальною. Однак оптимізація запобіжної діяльності інститутів суспільства і держави в змозі знизити масу криміногенних чинників шляхом усунення виявлених суперечностей².

Зазначені положення змінюють спрощені уявлення про заходи запобігання злочинності як переважно адміністративних та організаційно-правових. У Рекомендаціях Ради Європи № 8 (1996) «Європа в епоху змін: кримінальна політика та кримінальне право» і згаданих вище Концептуальних засадах політики профілактики злочинності в Європейському Союзі вказується, зокрема, що ефективна політика запобігання злочинності повинна базуватися на постійній структурованій системі дій та використанні результатів не лише кримінологічних та кримінально-правових досліджень, а й здобутків інших наук у визначенні впливу різних суспільних чинників на злочинність³.

Структурована система дій включає:

– державне загальносоціальне запобігання злочинності, тобто усунення суспільних передумов злочинної неминучості (чинників, що безпосередньо або опосередковано формують чи викликають різну за глибиною стійкості людську соціальну недосконалість або сприяють поширенню її проявів);

– спеціально-кримінологічне запобігання злочинності як комплекс довготривалих заходів, спрямованих на різні ланки ланцюгу розвитку злочинної поведінки;

– індивідуальне запобігання злочинності — різновид запобіжної діяльності щодо конкретної особи.

Загальносоціальне запобігання злочинності — це насамперед комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин й усунення разом з тим причин і умов негативних явищ взагалі і злочинності зокрема. Загальносоціальне запобігання — основний, по суті, засіб зменшення інтенсивності злочинних проявів шляхом здійс-

¹ Див.: Криминология: приглашение к дискуссии: Монография / Авт. кол.: А. В. Баляба, Э. В. Виленская и др. – Луганск, 2000. – С. 218.

² Див.: Кондратюк Л. В. Вказ. праця. – С. 219.

³ Див.: Соціальні та правові проблеми попередження злочинів у сфері міграції. – С. 8–9.

нення у державі таких довготривалих заходів, які поступово витискують чи обмежують криміногенний потенціал соціальних, політичних та економічних суперечностей різних верств населення — з різних міркувань — не краща альтернатива соціалізму. Тому проведення в країні дійсно соціально спрямованої політики створює економічні, політичні, організаційні, правові та інші передумови для ефективної реалізації кримінально-правового і спеціально-кримінологічного напрямів боротьби зі злочинністю. Без постійної турботи про вдосконалення соціальної політики в країні, спрямованої на розв'язування небезпечних соціальних суперечностей, подальше зростання рівня матеріального та духовного життя людей, стверджувати про серйозні наміри боротьби зі злочинністю — значить, не розуміти, як найменше, суті та змісту її запобігання. Наведемо лише один приклад. Гіпотеза про те, що нерівність у розподілі доходів населення — дестабілізуючий чинник, — вже кримінологічна аксіома¹. Так, В. Кудрявцев у підручнику з кримінології, говорячи про причини злочинності, підкреслює, що особливо негативну роль відіграє величезний розрив у рівні життя бідних і багатих².

Не виключено, що з урахуванням цих соціологічних положень і світового досвіду Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. за № 687/2001 було затверджено Стратегію подолання бідності строком на 10 років (2001–2010), в якій зазначається, що бідність не можна подолати лише шляхом підтримки нужденних. Потрібні комплексні підходи, орієнтовані як на бідні, так і на відносно забезпечені верстви населення. Необхідною передумовою подолання бідності є створення працездатним верствам населення умов для самостійного розв'язання проблем підвищення власного добробуту, що можливо лише в разі забезпечення продуктивної зайнятості, збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, запобігання безробіттю. Стратегією передбачаються основні напрями подолання бідності, етапи реалізації Стратегії, моніторинг і координація моніторингу за втіленням цих заходів у життя³. Але реалізація Стратегії поступилась іншим пріоритетам внутрішньої і зовнішньої політики влади.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності є загальною назвою сукупності різноманітних за спеціалізацією, професійністю, масштабністю, суб'єктами, криміногенними явищами, можливостями

¹ Див.: *Ольков С. Г.* О пользе и вреде неравенства (кримінологическое исследование) // Государство и право. – 2004. – № 8. – С. 73. Див. також: *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия, контроль. – СПб., – С. 340; *Гилинский Я. И.* Криминология. Курс лекций. – СПб., 2002. – С. 160–161 та ін.

² Див.: *Криминология. Учебник / Под ред. В. Н. Кудрявцева и В. В. Эминова.* – Изд. 2-е., перераб. и доп. – М., 2002. – С. 184.

³ Див.: Уряд. кур'єр. – 2001. – 18 серп. – № 149. – С. 10–11.

досягнення цілей та інших видів діяльності державних і приватних органів, установ, підприємств, громадських організацій, соціальних об'єднань, громадян та відповідних їх компетенції конкретних заходів одноразового чи тривалого характеру, що мають за мету скоротити кількість злочинних проявів, послабити криміногенну обстановку в країні, не допустити вчинення злочинів або припинити вже розпочаті злочини, про які стало відомо правоохоронним органам. Як інтегративна система організованої протидії спеціально-кримінологічне запобігання активно включає в себе попереджувальні засоби інших галузей знання: економіки, соціології, соціальної психології, психіатрії, медицини, правових наук, криміналістики, біології, генетики, технічних наук та ін. Відповідно до кількісної та якісної різноманітності криміногенних наслідків «кризових процесів», які зумовлюють ескалацію тих чи інших видів злочинності в Україні, їм має бути протипоставлений комплекс заходів економічного, політичного, ідеологічного, організаційно-управлінського, соціально-психологічного, правового, педагогічного, медичного, екологічного, технічного та іншого порядку, які спрямовані на випередження виникнення криміногенних явищ, їх обмеження, усунення, якщо це за часом можливо, надійний захист особи та соціальних благ від злочинних посягань, активне запобігання злочинам та їх припинення, своєчасне виявлення, розслідування і невідворотність покарання.

В основі індивідуального запобігання злочинам лежать обґрунтоване припущення, прогноз і правова підстава, що та чи інша особа потенційно може вчинити злочин. Отже, об'єктом індивідуального запобігання злочину є: поведінка та спосіб життя осіб з великою імовірністю вчинення злочину; спеціальні елементи їх особистості, які відображають антисуспільну спрямованість; соціально значущі при формуванні і реалізації останньої деякі психофізичні особливості індивідів; несприятливі умови оточуючого таку особу середовища та життєвого укладу; інші довгострокові діючі обставини, які визначають криміногенну ситуацію і полегшують вчинення злочину¹. Індивідуальне запобігання повинно охоплювати три напрями: а) запобігання, спрямоване на виявлення та усунення умов технічного й соціального оточення індивіда, які можуть провокувати злочини; б) запобігання, спрямоване на виявлення заздалегідь потенційних правопорушників з метою втручання в життя окремих індивідів або цілих груп у зв'язку з визначеними на даний час криміногенними обставинами; в) запобігання, яке стосується лише злочинців, з

¹ Див.: Кримінологія. Загальна та Особлива частини: Підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодед; За ред. проф. І. М. Даньшина. – Х., 2003. – С. 100–101.

метою недопущення рецидиву злочинів. У цьому плані раціональним видається Закон України від 10 липня 2003 р. «Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Проте пройшло більше двох років, і які наслідки дії цього Закону — невідомо. Має стати за правило, що закони та програми стосовно боротьби зі злочинністю повинні набувати публічного характеру, а їх виконання — постійно контролюватися суспільством.

Неможливо не зупинитися на ще одному важливому питанні стосовно проблеми оптимізації запобігання злочинності. Є суттєві перешкоди, зокрема:

– постійно відбувається девальвація ідеї запобігання злочинності шляхом відсутності відповідних професійних кадрів, корупції, зрощування частини суспільства (у тому числі її елітної частини) зі злочинним світом, зловживання владою;

– пропаганда насильства, жорстокості, статевих ексцесів, культу наживи, націоналізму, шовінізму, кримінально-ризикованих та злочинно недбалих зразків поведінки тощо;

– під лозунгом демократії пропагується так звана необмежена свобода (наприклад, депутатська недоторканність), тобто всюдозволеність, відкидання усяких норм (правовий цинізм), що взагалі заперечує будь-яку запобіжну діяльність;

– економічний розвиток суспільства без кримінологічного супроводу розкриває і більш широкий простір для нових видів злочинів або відродження старих, навіть середньовічних її типів (піратство, торгівля людьми, фінансові афери, сатанізм та ін.).

Надійшла до редколегії 10. 07. 06

О. Юрченко, кандидат юридичних наук (НЮА України)

Щодо питання віктимологічного запобігання злочинності неповнолітніх

Віктимологічне запобігання злочинності є складовою частиною всієї попереджувальної діяльності держави і спрямоване саме на виявлення потенційних жертв і проведення з ними відповідної роботи.